

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЮЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Дмитро Гордієнко

НАРОДЖЕННЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: українські трансформації

Київ

ДУХ І ЛІТЕРА

2024

УДК 94+008(4-11:477)

Г682

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 9 від 10 квітня 2023 року)*

Рецензенти:

Ігор Гирич – доктор історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України;

Вячеслав Корнієнко – доктор історичних наук, Національний заповідник “Софія Київська”;

Андрій Пучков – доктор мистецтвознавства, професор, Національна академія мистецтв України.

Г682 **Дмитро Гордієнко.**

Народження Східної Європи: українські трансформації.

К.: Дух і Літера, 2024. 448 с.

ISBN 978-617-8262-39-6

Понад тисячу років тому Україна стояла на роздоріжжі між Європою та Азією. Володимир Великий робив цивілізаційний вибір і цей вибір був на користь Європи. Проте, значно розширивши межі християнського світу на схід, київський князь утворив своєрідний простір, в основі своєї європейській, однак і відмінній від нього. Володимир Великий відіграв ту саму роль, як Карл Великий на Заході, заклавши підвалини субцивілізаційного регіону, відомого як Східна Європа.

Книга розкриває концептуальні осмислення українського Середньовіччя, політичні трансформації Київської держави, пошуки свого місця в тогочасному світі, становлення оригінальної культури, що надала своєрідності регіону, а також зусилля українських істориків в осмисленні українського минулого з власної позиції. Книга покликана сприяти глибшому розумінню української історії часу становлення державності в переломний момент не лише історії України, а й цілої Європи.

Книга адресована історикам, викладачам шкіл та вишів, студентам, учням та всім, хто цікавиться історією та культурою Середньовічної України та Європи.

УДК 94+008(4-11:477)

ОРТОЛАЙФ
З турботою про якість вашого життя

Видання книги стало можливим за підтримки
ТОВ “Орто-лайф” Ірини Мазур-Кравченко

Як тло на обкладинці використано фрагмент макету центральної частини Києва початку X ст. з Музею Інституту археології НАН України та фото кам'яного барельєфу із Михайлівського Золотоверхого собору.

ISBN 978-617-8262-39-6

© Дмитро Гордієнко, 2024

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2024

У ПОШУКАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (передмова)

Східна Європа належить до загадкових і все ще темних субрегіонів Європи, хоча на сьогодні поняття “Східної Європи” впевнено й увійшло в політичний і науковий дискурс. Ми не маємо ні чіткого визначення меж Східної Європи, ні її розуміння як окремого субрегіону. Ларі Вулф пропонує тезу про “винайдення Східної Європи”, що припадає на XVIII ст. При цьому, на думку дослідника, саме Україна “стала географічним нарижним каменем для інтелектуального конструювання Східної Європи філософами Просвітництва”¹. Натомість Франк Шіммельфенінг та Ульріх Зедельмаер вбачають процеси “Європеїзації Центральної та Східної Європи”. Очевидно, автори мають на увазі поширення цінностей та елементів Заходу на Східну Європу. Від 1946 до 1991 року під Східною Європою розумілась втрачена Європа – Європа за залізною завісою, себто “варварська” чи несправжня Європа. Однак на сьогодні, за зауваженням Нормана Дейвіса, Східна Європа “в багатьох аспектах стала навіть більш європейською”, ніж Західна, оскільки “більше цінує ті вартості, що їх багаті жителі Заходу сприймають як належне”².

Можна навести й інші приклади розпливчастого розуміння Східної Європи. Єдине, що їх об’єднує, – Східна Європа визначається частиною Європи. Однак залишається питання: чи є це лише географічне поняття чи окремий субрегіон зі своїм соціокультурним обличчям?

Попри свою уявну й реальну водночас історичну та культурну єдність, Європа являє собою складну систему взаємодії та переплетення різних субрегіональних культур, які, у свою чергу, складаються з національних, локальних одиниць. У розумінні

¹ Ларі Вулф, *Винайдення Східної Європи. Мана цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*, пер. з англ. С. Білецький, Т. Цимбал, К. (Критика), 2009, с. 20.

² Норман Дейвіс, *Європа: Історія*, пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко, К. (Вид-во Соломії Павличко “Основи”), 2012, с. 46.

Європи, як наголошує Жак Ле Гофф, пріоритетне значення має культура, що виступає об'єднувчим чинником³.

Починаючи з античності східною межею Європи вважалася річка Танаїс (Дон). Цю ідею в античних авторів запозичили середньовічні географи, включивши до Європи терени сучасної України та Білорусі, але не Росії, за винятком колишньої Новгородської Республіки, загарбаної Москвою в середині XV ст. Лише у 1730 р. швед на російській службі Штраленберг “посунув” межі Європи до Уральських гір та річки Урал⁴. Однак, поширити межі не означало поширити цивілізацію. Сама Росія, попри заяви німкені Єкатери́ни II, не хотіла визнавати себе Європою. Не пройшло й ста років від “розширення” Європи, як росіяни сформува́ли концепцію греко-слов'янського (православного) світу, що протистоїть Заходу, власне Європі. Згодом він доріс до російського євразійства – квінтесенції російського шовінізму, також виразно ворожого до Заходу. Євразійство, у свою чергу, стало підґрунтям ідеологеми “русского міра”. Знаковою і промовистою є книга Ніколая Данилевського “Росія і Європа” (1871). При цьому не стверджується якась уявна власна унікальність, а постулюється протиставлення Європі. Відтак, “географічно” перебуваючи в Європі, Росія є антитезою до неї.

Ж. Ле Гофф, слідом за Марком Блоком та Люсьєном Февром, наголошував, що саме “Середні віки стали вирішальною віхою в історії Європи: на них припало її народження, дитинство та юність”⁵. На середні віки припадає й “розкол” Європи на Західну та Східну, що найвиразніше детермінується церковною приналежністю до Католицької чи Православної традиції. “Європа” вийшла з “Християнського світу”, який остаточно поступився першій лише на переломі XVIII ст. Іншим детермінантом розриву на Захід та Схід є лінгвістичний розрив. Східна Європа – це нелатинська Європа. В її основу покладено грецьку (візантійську) культуру та мову, а самобутній розвиток проходив у слов'янсь-

³ Жак Ле Гофф, *Рождение Европы*, пер. с фр. А. И. Поповой; предисл. А. О. Чубарьяна, Санкт-Петербург (Александрия), 2008, с. 14.

⁴ Норман Дейвіс, *Op. cit.*, с. 25.

⁵ Жак Ле Гофф, *Op. cit.*, с. 11.

кому мовному середовищі. На відміну від Західної Європи, Східна від своїх початків не стала двомовним простором. У цьому була її слабкість, свій читацький простір вона обмежила слов'янськими перекладами, при цьому грецька, латинська, польська тощо мови були знаними, однак чужими чи іншими.

На сьогодні цей регіон розглядається як “Київська Русь”, яка, ніби то, була єдиною державою, з єдиною мовою, культурою та народом. Термін “Київська Русь” був сконструйований Ніколаєм Карамзіним як офіційна історична ідеологема Російської імперії. На далі цей термін поширився в російській історіографії і далі перейшов у західну науку. На сьогодні цей конструкт активно використовується ідеологами “русского міра” та державним керівництвом Російської федерації для обґрунтування війни проти України. Попри те, що Наталія Юсова⁶ ґрунтовно дослідила історію створення та поширення ідеї єдиної руської держави та народності в історіографії, “Київська Русь” та її похідні продовжують побутувати і в українській історичній науці. З іншого боку, деконструкція “Київської Русі” передбачає альтернативне / варіативне осмислення субрегіону.

Н. Дейвіс у своїй “Історії Європи” дає порівняння Володимира Великого з Карлом Великим⁷. Карл Великий є творцем соціополітичного утворення, відомого як “Перша Європа”, що й лягла в основу простору “Західна Європа”, чи, іншими словами, латинсько-католицького світу. Якщо це слушне порівняння, можна запропонувати погляд на державу, простір політичної влади Володимира Великого, як “Першу Східну Європу”. Вперше такий погляд понад сто років тому запропонував видатний український історик Михайло Грушевський. На думку вченого, створена українцями наприкінці X ст. політична організація “служила творящим центром для всієї Східної Європи, будувала її політичне, соціальне, культурне житє, клала підвалини йому на довгі віки: в основі всього нинішнього житя Східної Європи лежать і досі підвалини,

⁶ Див.: Н. Юсова, “Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.), 2-е вид., перероб. і доп., К. (ВД “Стилос”), 2006, 620 с.

⁷ Норман Дейвіс, *Op. cit.*, с. 343.

заложені Київською державою⁸. Таким чином, географічно межі держави Володимира Великого і будуть визначати межі осердя Східної Європи і взагалі Європи на сході. Та хоча Держава Володимира Великого у 988/898 р. увійшла до кола Християнського світу, отже Європи, вона мала суттєві відмінності від іншої – Західної Європи. Наприклад, Володимир узав християнство з Візантії, а десятину з Заходу, що вже вирізняло його церкву і від Візантійської, і від Західної – Римо-Католицької.

Подібно до Держави Карла Великого, Держава Володимира Великого мала внутрішні розколи по етнічному, мовному, культурному тощо рівнях. Її осердям було Київське князівство, яке безпосередньо засвоювало візантійські та західні впливи та поширювало їх на решту простору Східної Європи.

Проте наразі я не ставив собі завданням дати вичерпну відповідь на питання, “що таке Східна Європа”. Книга подає низку подій та явищ політичної та культурної історії, що, з одного боку, підводять до розуміння, чому Володимир зробив свій вибір на користь Європи, а, з другого, – як до розуміння цього вибору та субрегіону, як східноєвропейського, прямо чи опосередковано йшла українська історіографія.

Книга писалася упродовж багатьох років, чим і зумовлена її певна нерівномірність, а інколи й суперечність. Та й обраний період – час становлення східноєвропейського регіону, що припав на X – початок XI ст., далеко не є однозначним. Я намагався показати пошук, а не готовий результат. Всі порушені теми для мене залишаються відкритими й надалі. Я б і далі йшов у своєму пошуку, якби не наполегливі рекомендації друзів та колег, насамперед Ігоря Гирича, Андрія Пучкова та Вячеслава Корнієнка, закінчити цю працю, яким і висловлюю свою щирю вдячність.

Ця книга не побачила б світ без фінансової підтримки Ірини Мазур-Кравченко, неймовірної людини та ніжно-ліричної поетеси, підприємщиці, якій висловлюю щирю вдячність і бажаю всіляких творчих та життєвих успіхів!

Всім Людям Світла – перемоги над силами зла!

⁸ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін., К. (Наукова думка), 1994, т. 1, с. 16.

“СЕРЕДНЬОВІЧНА УКРАЇНА”: ТЕКСТИ, КОНТЕКСТИ, МЕЖІ*

Українська історіографія формувалась і досить довго розвивалась у рамках чужих історичних наративів панівних націй, насамперед російської, намагаючись не стільки окреслити, як відокремити текст українського минулого від чужого, зокрема “загальноруського” наративу. Лише в еміграції та діаспорі українська історична наука, розвиваючись у загальносвітовому історіографічному просторі, відійшла від накинених їй чужих схем і змогла запропонувати власний, національний текст українського минулого. І це стосується не лише дослідження чи оцінки окремих подій та явищ, а й осмислення цілого українського історичного процесу, невід’ємною складовою чого є вироблення періодизації української історії, що особливо гостро актуалізовано в останній час щодо середньовічного періоду історії України.

Середньовіччя – один з базових періодів європейської історії, коли сформувалися більшість сучасних європейських націй, європейських мов, політичні та судові системи Європи¹. Україна, як органічна складова європейського простору, не була винятком, вона переживала ті самі процеси й явища, в чомусь випереджаючи, в чомусь дещо відстаючи від решти Європи.

Говорячи про періодизацію в історії, насамперед варто враховувати той факт, що будь-яка періодизація неминуче спрощує, тим самим спотворює історичну реальність. Проте історичний національний наратив потребує осмислення у виділенні окремих закінчених періодів, що слугує більш глибокому і цілісному розумінню історичного минулого.

* Вперше опубліковано: *IX Міжнародний конгрес україністів. Історія. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)*, [Голов. ред.: С. Пирожков, А. Загородній, Г. Скрипник], К., 2018, с. 132–144.

¹ *Medium aevum: Середні віки. Підручник*, Л. В. Войтович, Н. Б. Козак, Ю. В. Овсінський, М. І. Чорний; за ред. Л. В. Войтовича, Л. (Тріада Плюс), 2010, с. 18.

РЮРИКОВИЧИ ЧИ ВОЛОДИМИРОВИЧИ?*

Династичний підхід у дослідженні політичної історії середньовіччя, у тому числі українського, й на сьогодні зберігає свої панівні положення. При цьому щодо українського середньовіччя продовжують домінувати історіографічні конструкти, що не завжди відповідають інформації середньовічних пам'яток. Так, жоден літопис не називає династію Рюриковичами, а більш локально, – Ольговичі, Мономаховичі, Ростиславичі, Романовичі тощо¹. Так само й у правових суперечках щодо першості влади певного князя, останні у своїй генеалогії найдалі покликаються на Ярослава I. Наприклад, під роком 1128 Лаврентівський літопис відмічає, що “мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославлим внуком”².

Однак, і на сьогодні в історіографії, зокрема українській, продовжує домінувати окреслення правлячої династії як Рюриковичі³, при тому, що генеалогічна схема від Рюрика активно починає розроблятися лише у публіцистиці московської держави XV–XVI ст.⁴, особливо активно за Івана IV Грозного⁵, коли вона

* Вперше опубліковано: *Ucrainica Mediaevalia*, vol. 1 (2018): 31–43

¹ Пор.: А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва (Индрик), 2006, с. 32.

² *Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ)*, т. I: *Лаврентьевская летопись*, Москва (Языки русской культуры, 1997, стб. 301.

³ Л. Войтович, *Князья доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква, 2006, с. 195 sq.; Е. В. Пчелов, *Рюриковичи. История династии*, Москва, 2018.

⁴ В. Я. Петрухин, ‘Легенда о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии’ [в:] *Норна у источника судьбы. Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*, под ред. Т. Н. Джаксон, Г. В. Глазыриной, И. Г. Коноваловой, С. Л. Никольского, В. Я. Петрухина, Москва (Индрик), 2001, с. 297–303; Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды*, под ред. Г. В. Глазыриной и Т. Н. Джаксон, Москва (Русский фонд содействия образованию и науке), 2011, с. 236, прим. 88.

⁵ В. Я. Петрухин, *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры*, Москва (ФОРУМ; Неолит), 2013, с. 12, 16.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ – ТВОРЕЦЬ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ*

Одним з найскладніших питань ранньосередньовічної історії України є проблема утворення першої Української держави, відомої в історіографії як “Київська Русь”. З точки зору сьогодишньої медієвістики боротьбу норманістів і антинорманістів можна вважати пройденим етапом. Однак, зміна кута зору на зазначену проблему ще не вирішує питання. Як писав з цього приводу М. Грушевський:

“Історія початків Київської держави належить до найтяжших питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як завдяки своїй традиції, з котрою й досі наука не може собі дати ради. Розумію тут нашу київську літопись з її оповіданням про початки Київської держави... літопись писалася в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для вяснення сього питання: «откуда есть пошла Руская земля (себто Київське князівство, бо Київська земля – се Русь в тіснійшій значінню), кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть». Се тоді вже було питанням без відповіді, і для його вяснення треба було пускатись на дорогу ріжних комбінацій та гіпотез”¹.

Сам термін “Київська Русь” є суто книжного походження й своїми витокami сягає офіційної “Истории государства россий-

* Вперше опубліковано: *Святий рівноапостольний Володимир – творець Української Держави: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю упокоєння святого рівноапостольного великого князя Київського Володимира, Хрестителя Руси-України, мученицької кончини святих страстотерпців благовірних князів Бориса і Гліба та 900-ліття перенесення їхніх святих мощей* / [під ред. д. богосл. н., проф., митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єпіфанія (Думєнка), д. іст. н. Г. В. Папакіна та ін.] (К., 2015): 88–104.

¹ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, ред.-кол.: П. С. Сохань (голова) та ін., т. I, К. (Наукова думка), 1994, с. 379. – (Пам’ятки історичної думки України).

ского” М. Карамзіна. Проте вже Д. Багалій чітко наголошував, що основна помилка Карамзіна полягала в тому, що сучасні йому поняття про державу він переносив на давню історію, “заперечуючи у староруських князів будь-яке відхилення від його власної виплеканої думки, цілком забуваючи про умови тогочасного життя”². Однак саме Карамзін спричинив значний вплив на розвиток російської, а за нею й світової історіографії історії вітчизняного середньовіччя.

Безумовно, літописець з самого початку своєї оповіді виокремлює роль Дніпра в українській історії, описуючи знаменитий шлях “із варяг у греки”³. Вже це вказує, що Нестор говорить саме про Придніпровську Русь з центром у Києві, однак, цим регіоном і обмежується його Руська земля, а тому говорити про Київську Русь як унітарне утворення для всіх земель, що були підкорені русами, з чого слідує спадкоємність Москви, не доводиться. Відтак, як слушно наголошує Н. Дейвіс, “Володимир Руський – не більший росіянин, ніж Карл Великий Франкський – француз”⁴. Натомість, для населення Середнього Придніпров’я самою назвою своєї країни, як то переконливо показав С. Шелухін, була “Україна”⁵, тому з наукової точки зору цілком коректним є вживання назви “Середньовічна Україна”, і як синонімічні можна вживати усталені в українській історіографії назви “Київська Русь” та “Київська держава”.

Як і сама назва держави, хронологічні рамки останньої також є досить умовними. Так, щодо початку Русі як держави, продовжує побутувати дата середини IX ст., яка останнім часом

² Д. Багалей, *Удельный период и его изучение*, К., 1883, с. 4–5.

³ *Полное собрание русских летописей (Далі – ПСРЛ)*, т. 2: *Ипатьевская летопись*, Москва (Язyki русскоj культуры), 1998, ст. 6.

⁴ Н. Дейвіс, *Європа. Історія*, пер. з англ. П. Таращук, К. (Основи), 2012, с. 343.

⁵ Див.: С. Шелухін, *Назва України*, Відень, 1921; С. Шелухін, *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*, Прага, 1936; у новітній українській історіографії цю концепцію підтримала Н. Яковенко: Н. Яковенко, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, 3-тє вид., перероблене та розшир., К. (Критика), 2006, с. 22–23.

ВІЗИТ КНЯГИНИ ОЛЬГИ В КОНСТАНТИНОПОЛЬ У МІНІАТЮРАХ РАДЗИВІЛІВСЬКОГО ЛІТОПІСУ*

Рукописна книга, як у культурі Середньовічної України, так і в медієвістиці, займає особне місце. Українські середньовічні рукописи досить часто були оздоблені мініатюрами, а також різними ініціалами й орнаментами. В останній час усе більшого поширення набуває погляд на середньовічні лицеві рукописи як на цілісний художній образ, що в науці відображається в комплексному вивченні цих пам'яток. Ключове місце в дослідженні оздоблення рукописних книг займають мініатюри. Попри досить значну кількість праць, присвячених цій темі, низка питань залишається досить дискусійною. Серед них можна виділити такі проблеми, як взаємозв'язок між стилем, жанром і особливостями художнього відображення ілюстрованого тексту.

Твори живопису в Середньовіччі розглядалися як “книга для неписьменних”, у мініатюрах цінувалась здатність “малыми знаменами токмо и шары” (себто лініями і фарбами) передати “колишню історію”. Твори живопису порівнювалися з “невтомними провідниками”, здатними передавати складний зміст¹. Саме такими є мініатюри історичних літописів. Інтерес середньовічного читача був звернений до історії. А тому і письменник, і художник, і читач були переконані, що все, про що в житті чи літописі йдеться, дійсно відбулося².

Мініатюри, як правило, виконувалися майстрами-ремісниками, які працювали в тісній співпраці з упорядниками, редакторами і писцями літописних текстів. Майстри мініатюри виробили свої принципи ілюстрації та композиційні методи, що дозво-

* Вперше опубліковано: *Праці Центру пам'яткознавства*, вип. 12, К. (Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК), 2007, с. 181–192.

¹ Ю. Н. Дмитриев, ‘Теория искусства и взгляды на искусство в письменности Древней Руси’, *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 9 (1953): 104.

² Д. С. Лихачев, *Возникновение русской литературы*, Москва; Ленинград, 1952, с. 195–196.

Ольга навряд чи була хворою, а води в Константинополі було достатньо. Тож, можна припустити, що винятку для неї не було. Такий самий обряд показаний також на мініатюрах, які зображують хрещення онука княгині – князя Володимира Святого та

Мал. 2. "Хрещення княгині Ольги".

Мініатюра Радзивілівського літопису (арк. 31 зв.)

його дружини (арк. 62 зв.). На сьогодні більшість істориків підтримують позицію, що Володимир хрестився в Херсоні – а, отже, у Візантії. На інших руських мініатюрах подібний обряд хрещення відсутній. Натомість на візантійських наявні подібні зображення. Як приклад, можна назвати мініатюру з літопису Константина Манасії, на якій зображено хрещення болгарського князя Бориса. З цього можна припустити, що подібний обряд хрещення не був поширений на Русі (принаймні не набув поширення), а швидше був візантійською практикою. На візантійську практику вказує і "святковий наряд" княгині під час хрещення (точніше його повна відсутність). Той, хто хреститься, після помазання елеєм повністю оголюється, ніби скидає з себе стару людину і прагне перетворитися на нову. Це оголення Святи Отці порівнювали з наготою Адама в раю. Після закінчення обряду

ДО ХРОНОЛОГІЇ ПОБУДОВИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ*

Десятинна церква, зруйнована ордами Батия у 1240 р., на сьогодні є чи не найважливішою археологічною пам'яткою України середньовічної доби. Саме через архітектуру Десятинної церкви відбулася самобутня рецепція візантійського храмово-дівного мистецтва в Україні і, таким чином, були закладені підвалини власної української архітектурної школи. Проте для усвідомлення глибини рецепції важливим є відтворення початкового вигляду Десятинної церкви, суто візантійської пам'ятки константинопольської школи архітектури. Однак важливість церкви їй і "нашкодила". Церкву "відроджували" в XVII ст. за митрополита Петра Могили, згодом, у XIX ст. була збудована на тому самому місці нова церква за проектом архітектора В. Стасова, яка проіснувала до 1935 р., коли була зруйнована російськими більшовиками. Тоді були проведені наймасштабніші археологічні дослідження пам'ятки під керівництвом М. Каргера. З опублікуванням у 1950 р. матеріалів розкопок М. Каргера¹, враховуючи значення пам'ятки, Десятинній церкві було присвячено значну кількість праць². На сьогодні дослідники фактично сходяться лише на одному – що це була тринавна споруда з трьома апсидами. Вирішеним можна вважати і те, що церква була хрестовобанною, а не базилікальною, як то характерно для візантійської архітектури того часу, а також відповідало символіці і призначенню храму. Серед невирішених залишається і питання щодо визначення етапів будівництва основної і західної частин храму, галерей тощо.

* Вперше опубліковано: *Праці Центру пам'яткознавства*, вип. 8, К. (Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ), 2005.

¹ М. К. Каргер, *Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.)*, К., 1950.

² Історіографію див.: Д. С. Гордієнко, 'До реконструкції початкового вигляду церкви Богородиці Десятинної в Києві', *Могилянські читання 2004: Збірник наукових праць. Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє*, К., 2005, с. 162.

Щодо хронології спорудження Десятинної церкви, то більш точно, за азимутом поздовжньої осі храму, можна визначити хіба що день закладення собору, що було запропоновано і здійснено П. Раппопортом. За дослідженням вченого, Десятинну церкву закладено 28 травня або 4 липня³. Дана церква була присвячена безпосередньо Богородиці. В цьому вбачається певна паралель з Влахернською церквою Богородиці в Константинополі, свято якої відмічалось 2 липня⁴, з чого можна припустити, що і церкву Богородиці Десятинну в Києві закладено близько 2 липня⁵.

Іпатіївська редакція “Повісті временних літ” (ПВЛ) під 6499 (991) р.⁶ зазначає про закладення Десятинної церкви. Таку саму дату подають Воскресенський⁷, Софійський І⁸, Львовський⁹, Типографський¹⁰, Густинський¹¹, Тверський¹² літописи. Натомість Лаврентіївська редакція ПВЛ подає 6497 (989) р.¹³. Таку ж дату подає літопис Авраамки¹⁴ та Радзивиллівський літопис¹⁵. Однак, враховуючи, що в даній редакції ПВЛ закладення і завершення собору подано в одній статті, а це нагадує радше спогад, аніж

³ П. А. Раппопорт, ‘Ориентация древнерусских церквей’, *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, вып. 139 (1974): 47.

⁴ A. Poppe, ‘The Building of the Church of St. Sophia in Kiev’, *Journal of Medieval History*, vol. 8 (Amsterdam, 1981): 26.

⁵ Похибка вимірювання, за П. Раппопортом, для літніх місяців складає до 10 днів, тому ймовірніше прийняти саме 2 липня, а не 4, як пропонує П. Раппопорт.

⁶ *Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ)*, т. 2: *Ипатьевская летопись*, Москва, 1962, ст. 106.

⁷ *ПСРЛ*, т. 7: *Летопись по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербург, 1856, с. 313.

⁸ *Ibid.*, т. 5: *Пековские и Софийские летописи*, Санкт-Петербург, 1851, с. 121.

⁹ *Ibid.*, т. 20: *Львовская летопись*, Санкт-Петербург, 1910, ч. 1, с. 82.

¹⁰ *Ibid.*, т. 24: *Типографская летопись*, Москва, 2000, с. 39.

¹¹ *Ibid.*, т. 40: *Густинская летопись*, Санкт-Петербург, 2003, с. 46.

¹² *Ibid.*, т. 15: *Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью*, Санкт-Петербург, 1863, ст. 114–115.

¹³ *Ibid.*, т. 1: *Лаврентьевская летопись*, Москва, 2001, ст. 121.

¹⁴ *Ibid.*, т. 16: *Летописный сборник, именуемый Летописью Авраамки*, Москва, 2000, ст. 39.

¹⁵ *Ibid.*, т. 38: *Радзивилловская летопись*, Ленинград, 1989, с. 55.

САКРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ В “СЛОВІ ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ” ІЛАРІОНА*

Сакралізація влади та її носіїв – одна з ключових проблем при розгляді багатоманіття форм, напрямків і меж соціополітичної еволюції в архаїчних та традиційних суспільствах. Під “сакральною владою” розуміється така влада, “яка легітимізується за допомогою апеляції до надприродних сил. Онтологічна структура такої влади – підкорення людини надприродній силі, авторитет якої переноситься або на окремих людей, або на цілі соціальні інститути, що представляють надприродну силу в соціумі і володіють вищою владою як носії сакрального авторитету”¹.

У розгляді цієї теми для культури Візантії, а через неї й України, важливим є синтез християнської теології і догматики з неоплатонічною філософією, вперше здійснений у каппадокійській школі, що мала прямий вплив на Псевдо-Діонісія Ареопігита, “*Corpus Areopagiticus*” якого є по суті квінтесенцією християнського неоплатонізму. Псевдо-Діонісій вибудував цілу гносеологічну теорію символу. Він заперечив шлях логічного пізнання Бога, який є “непомисленним”. Лише символічні знаки, що містять відблиск божественного світла, є досяжними для людського розуміння.

Саме із метафізичної першооснови (“образ – первообраз”) випливає висновок про володаря як “живого образу” свого сакрального первообразу – боголюдини Ісуса Христа, і це визначало сакралізацію місця і функцій володаря в земній ієрархії як намісника Христа.

Таким чином, як відмічає М. Савельєва, влада проявляє себе лише в сфері *символів*. Разом з тим зникають умови для емпіричного існування зазначеного феномену, тому інтерпретація досвіду

* Вперше опубліковано: *Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Збірник наукових праць*, П. (РВВ ПДАА), 2010, вип. 3, с. 151–166.

¹ Л. А. Андреева, *Сакралізація влади в історії християнської цивілізації: Латинський Запад і православний Восток*, Москва (Ладомир), 2007, с. 8.

СПАС НА БЕРЕСТОВІ ЯК ПИСЕМНА ПАМ'ЯТКА*

Епіграфічні пам'ятки українського середньовіччя здавна привертали увагу дослідників. Уже 1936 р. був виданий і перший бібліографічний довідник з “давньоруської” епіграфіки¹. Значну кількість епіграфічного матеріалу складають написи-графіти на стінах середньовічних храмів. Найбільш цілісно з пам'яток давнього Києва досліджено графіти Софії Київської, що було започатковано ще Б. Рибаківим² та С. Висоцьким³ і останнім часом продовжено В. Корнієнком⁴, який на сьогодні є єдиним у своєму роді фахівцем зі середньовічної української епіграфіки. Графіти церкви Спаса на Берестові також попадали в поле зору дослідників, насамперед в узагальненому виданні С. Висоцького “Киевские граффити XI–XVII вв.” (К., 1985)⁵. Прикметно, що вже в одній з перших нотаток, присвячених Спасу на Берестові, згадувались і написи церкви: “...Залишилися лише одні стіни, але на них зберігся давній фресковий живопис, а також і написи”⁶. Низку

* Вперше опубліковано: *Український археографічний щорічник*. Нова серія, вип. 18 (2013).

¹ А. С. Орлов, *Библиография русских надписей XI–XV вв.*, Москва; Ленинград, 1936; 2-е вид.: Москва; Ленинград, 1952. Див. також: М. П. Сотникова, ‘Русская эпитафия в советское время’, *Вспомогательные исторические дисциплины*, т. III (Ленинград, 1970): 82–107.

² Б. О. Рибаків, ‘Іменні написи XII ст. в київському Софійському соборі’, *Археологія*, № 1 (1947): 53–64.

³ Див.: С. А. Висоцький, *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, отв. ред. П. Н. Попов, К., 1966, вып. 1, 240 с.; С. А. Висоцький, *Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.)*, К., 1976, 456 с.

⁴ В. В. Корнієнко, *Корпус графіти Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, К., 2010, ч. I: *Приділ св. Георгія Великомученика*, 464 с.; К., 2010, ч. II: *Приділ св. апостолів Петра і Павла*, 272 с.; К., 2011, ч. III: *Центральна нава*, 400 с.; та ін.

⁵ С. А. Висоцький, *Киевские граффити XI–XVII вв.*, К., 1985, с. 72–81; графіти № 358–379.

⁶ П. Синельников, ‘Вниманию XII Археологического съезда’, *Труды Две-*

ЗМІСТ

У пошуках Східної Європи (передмова)	5
“Середньовічна Україна”: тексти, контексти, межі	9
Рюриковичі чи Володимировичі?	23
Володимир Великий на сторінках часопису “Тризуб” (Париж, 1925–1940 рр.)	40
“Україна між Сходом і Заходом” в осмисленні української еміграції ХХ століття	53
Володимир Великий – творець першої Української держави ..	71

Політична історія

Україна-Русь у системі зовнішньої політики Візантії першої половини Х ст.	93
Візит княгині Ольги в Константинополь у мініатюрах Радзивілівського літопису	115
Візантійський фактор зближення України та Німеччини за княгині Ольги та короля Оттона I	128
До історії політико-правової системи Середньовічної України: утворення окремого Галицького князівства	145

Історія культури та Церкви

Візантійська релігійна місія першої половини Х ст. і поширення християнства в Україні-Русі	159
Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення	178
‘Ο παλῆς Γρηγόριος: до дискусії про хрещення княгині Ольги ..	199
Християнський фактор політики княгині Ольги	211

До хронології побудови Десятинної церкви в Києві	226
Присвята Десятинної церкви в Києві в контексті культури Середньовічної України	240
Рецепція візантійської політичної доктрини в першохрамах Княжої України (Десятинна церква, Софійський собор) ..	255
Сакралізація влади в “Слові про Закон і Злагодасть” Іларіона ..	274

Історія та джерелознавство медієвістики

“Слово о полку Ігоревім” на сторінках часопису “Сіверянський літопис” (1995–2012)	291
Святий Климент Римський у дослідженнях Дмитра Айналова	326
Праці Никодима Кондакова в оцінці Михайла Грушевського	333
Спас на Берестові як писемна пам’ятка	351
Генеза середньовічної української архітектури в дослідженнях Володимира Січинського	371
Українсько-болгарські відносини доби Середньовіччя в дослідженні Павла Соханя	387
Політична думка українського Середньовіччя	406
Іменний покажчик	421
Contents	443